

Osmanlı İmparatorluğu'nda Değişim, Modernleşme ve Halk: Bir Vesika

Kemal H. KARPAT

Türkiye'nin toplumsal değişim felsefesi şimdiye kadar, benim bildiğim kadarıyla, köklü ve ciddi bir araştırmaya konu olmadığı için tek bir açıdan, kendilerine “aydın” ismini verenlerin açısından görülmektedir. III. Selim'in ıslahat görüşü Tanzimat'la yeni bir süreç geçirmiştir. Bu dönemlerin değişim düşüncesi Osmanlı devletinin ve toplumunun gerçeklerine göre gelişmiş ve toplum gözünde ıslahat, yani reformlar yabancı olarak görülmemiştir. Sultan Selim'in tahtına ve sonra hayatına mal olan Kabakçı Mustafa hareketinin gerçek nedenlerini ideolojik yönlerinden ayırırsak -ki, tarih literatürü bu yönü vurgulamaktadır- bu “mürteci hareketin” daha başka boyutlara sahip olduğu anlaşılır. Tanzimat hem II. Mahmud'un “yeniliklerine” karşı bir tepki, hem de yeni bir değişim felsefesinin başlangıç ifadesidir. Bu felsefenin en önemli yönü Osmanlılıktır, yani devleti din ayrılıklarını gözeten eski ümmet yerine bir “millet” üzerine bina etmek arzusudur. Millet dini bir topluluğun değil siyasi bir kimliğin ifadesi oluyordu. Gerçi yepyeni bir kavram olan Osmanlılığın millet konusunda Tanzimat'la böyle bir bağlantısı vardır, fakat Osmanlılık ancak 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra alabildiğine gelişmiştir ve yön değiştirmiştir.

Müslüman-gayrimüslim cemaatler üzerine kurulmuş olan eski Osmanlı Devleti 1856'dan sonra din, dil vs. farkları gözetmeksizin kişiye (fert) dayanan bir millet kurma düşüncesini benimsemiştir. Bu amacı gerçekleştirme çabalarına muasırlaşma (çağdaşlaşma), medeniyet gibi isimler verilmiştir. Az zamanda bürokrasi içinde bu amacı gerçekleştirecek bir grup oluşmuştur. Hariciye Nezareti ve Tercüme Odası etrafında toplanan bu grup muasırlaşmanın baş yürütücüsü olmuştur. Zamanla

Avrupalılaşmak-Batılılaşmak ismini alan muasırlaşmak (çağdaşlaşmak) Sultan II. Abdülhamid ile yeni bir yön almıştır. Halkın temel kültürü, yani İslam ve toplum yapısı ile bağdaşan, herşeyden evvel pratik ihtiyaçların tatminine dönük olan bu yeni yaklaşım tek dini yönü vurgulamak İslamcılık olarak tanınmış ve ağır eleştirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in bu yeni yaklaşımının, yani halkın temel kültürünü inanç sistemiyle ileriye dönük pratik yönüyle yani rejimle birleştirilerek tam bir devlet politikası haline dönüşmemesinin ana nedeni şüphesiz ki Sultan'ın istibdat rejimidir.

Gerçekten Sultan Abdülhamid'in gerçekleştirdiği ve bugünkü Türkiye'nin temellerini oluşturan reformların dile getirilmemesinin baş nedeni onun otuz sene anayasayı, yani demokrasiyi askıya almasıdır. Fakat Sultan Abdülhamid dönemi Türkiye'nin siyasi hayatında birinci derecede rol oynayacak iki sosyal grubun daha da gelişmesine ve siyasileşmesine yol açmıştır. Birinci grup, daha onsekizinci yüzyılda oluşmaya başlayan ve politik-sosyal gücünü toprak mülkiyeti ile tarım ekonomisine bağlayan yeni tipte, kapitalist ekonominin yarattığı Müslüman bir orta sınıftır. Bu orta sınıfın kendi varlığını koruması ve geliştirmesi kısmen de olsa siyasi güce, yani devlet idaresini kontrol etmesine veya hiç olmazsa etkilemesine bağlı gözüküyordu. 1876 Anayasası bu grubun Mebusan Meclisi'nde fiilen temsil edilmesine imkan vermiş ve Sultan Abdülhamid döneminde ayan ve eşraf olarak tanınan bu grup çok gelişmiştir. İkinci grup, devlet mekanizmasına fiilen hakim olan bürokrasidir ve onun kaynağını oluşturan aydınlar grubudur. 1908 Devrimi İttihad ve Terakki'yi iktidara getirmiş ve 1913'ten sonra bir parti haline dönüşen bu devrimci kuruluş bürokratikleşmiş ve devlete hakim olmuştur. İttihad ve Terakki başlangıçta plüralist, çok yönlü demokratik bir yaklaşıma sahip iken biraz da olayların etkisiyle 1913'ten sonra gittikçe elitleşmiş ve bir avuç insanın hakim olduğu bir kuruluş haline dönüşmüştür. Bu şekilde değişim, devrim, modernizm, tarih ve günlük gelişmeler iktidara hakim bir elitin görüşüne ve millet olma amacına göre tayin ve tarif edilmiştir. Böylece değişim ve reformun içeriği ve görünüşü, değişim yandaşları ve düşmanları bu grubun görüşüne göre tarif edilmiş ve öyle değerlendirilmiştir. Cumhuriyet devrinde de bu durum 1950lere, hatta 1980lere kadar devam etmiştir. Şüphesiz ki İttihad ve Terakki dönemi bir yandan çok uluslu bir devleti ayakta tutmak, diğer yandan siyasi anlamda bir Türk ulusu yaratmak çabalarını yürütmek zorunluğu ile karşı karşıya kalmasına rağmen, kültür ve din konusunda nisbeten liberal ve demokratik hareket etmiştir.

Cumhuriyet aşağı-yukarı yarım yüzyıldan fazla bir süre boyunca toplum, değişim, modernleşme, yenileşme, din ve kültür gibi ana sorunlar hakkında bilgileri ve görüşleri tek bir kaynaktan almıştır ki, o da iktidara sahip olan devletçi, merkezîyetçi gruptur. Bu koşullar içinde, halkın veya onun adına konuşan taşra orta sınıfların devrimden ne anladıkları ve ne bekledikleri dile getirilmemiştir.

Bu yazının amacı Türkiye'nin modernleşme tarihini incelemek değildir. Yazının asıl amacı sesi pek işitilmeyen, görüşlerine pek değer verilmeyen ve adeta yok sayılan milyonlarca taşra halkının devrim, modernleşme ve değişmeden ne anladıklarını bir örnekle incelemektir. Bunun için de çok seneler evvel İngiliz arşivlerinden aldığım ve kısa bir süre önce evraklarım arasında bulduğum bir yazıyı çevirerek yayımlamakta fayda gördüm. Yazının Türkçe aslı Erzurumlu 28 Müslüman tarafından yazılarak 1879 senesinde, yani Osmanlı devletine büyük bir darbe indiren Rus savaşından sonra Devlet-i Ali Komisyonu'na verilmiştir. Bu komisyonun ana amacı toplumu ve devleti güçlendirecek tedbirleri almaktır. 1878 savaşında Osmanlı devleti çok ağır kayıplara uğramış ve nihayet 1918'de de çökmüştür. Bu feci durumun tam bilincinde olan Erzurumlular herşeye rağmen geleceğe ümitle bakmaktadırlar. Yazı, Erzurum halkının devrim anlayışını ve devrimlerden neler beklediklerini ifade etmektedir.

Erzurum halkının devrim anlayışı tamamıyla pratiktir ve yöre ekonomisi, ticaret, güvenlik ile ilgilidir. Halk adına konuşanlar derin bir yurt sevgisi, devlete ve padişaha sadakat gösterdikleri gibi Avrupa medeniyetine de pratik anlamda açıktırlar. Yurdun ve dünyanın durumundan haberdar olan bu kişiler değişmeyi ve ilerlemeyi çağın kaçınılmaz koşulları olarak görmekteydiler. Aynı zamanda halkın temsilcisi olarak hareket eden bu kimseler kendi benliklerini ve kültürlerini korumak kararındadırlar. Bu kimseler ve onları destekleyen halk sonra yobaz, gerici, medeniyet düşmanı olarak tanıtılacaktır. Halk liderleri arasında yaygın olan medeniyet ve devrim düşüncesini ifade eden ilişik yazıya benzer birçok yazı şüphesiz ki arşivlerimizde mevcuttur. Bunları bulmak, incelemek ve değerlendirmek düşünce tarihimize, devrim ve modernleşme anlayışımıza yeni ufuklar açacağı gibi, devrin siyasetinin sesine pek kulak vermediği geniş toplum kesimlerini daha iyi tanımamıza ve anlamamıza da yol açabilir. Bu konuda fazla birşey söylemeden Erzurum halkının temsilcisi sayabileceğimiz 28 kişinin imzaladığı yazıyı aynen İngilizceden tekrar Türkçeye çevirerek yayınlıyoruz.

Konsolos Binbaşı Henry Trotter'ın Salisbury Markisi'ne Mektubu, Erzurum, 16 Ağustos 1879 (Salisbury Dış İşleri Bakanıdır. Sonra İngiltere Başbakanı olmuştur. Trotter ise Doğu bölgesi konsolosudur.)

Erzurum Vilayeti için Müslümanların Reform Projesi.
(Binbaşı Trotter'ın Sekreteri Bay Cuning tarafından Türkçeden tercüme edilmiştir.)¹

Giriş

Yazı Erzurum ve Van Vilayetlerindeki Reformlar Hakkında, Devlet-i Ali Komisyonu Üyelerine Hitaben.

Memleketimizin şu anki durumu bize tarihimizin iki kısma bölünmüş olduğunu gösterir. İlk devrede Avrupalılarla münasebetimiz yoktur, ama ikinci devrede onlarla birbirimize karışmışızdır. İlk devrede imparatorluğumuzu genişletmekle, şanımızı duyurmakla ve ilmi çalışmalarla meşguldük. Başkentteki kütüphanelerimizdeki sayısız cilt kitaptan öğrenilebileceği gibi, kılıcımızın kudretiyle kısa zamanda Hind ve Çin sınırlarına ulaştık. İkinci devrede, fetihlerimiz durdu ve bizler kanun yapmaya, edebiyata ve yönetim ihtisasına yönelmemiz gerektiğini gördük, ama doğal sebeplerden dolayı ve Allah'ın takdiriyle, ancak bir ölçüde başarılı olduk ve çağa ayak uydurmayı beceremedik. İçte ve dışta, meşgaleler (galeler) arttı, devlet imparatorluğun güvenliğini gözetmekle, halkın değişen fikirlerini takiple ve tebanın eğitimini ve ilerlemesini hedeflemekle meşguldü. Bu üç şey de çok önemli olmasına rağmen, devlet bunların üstesinden gelebilmeyi ancak bir nebze başarabildi ve (bu arada) başka milletlerin tarihlerinde duyulmamış işler meydana geldi. Üç yıl boyunca, bizim 15 milyonluk milletimiz hiçbir dış yardım olmaksızın [1877-8 de Rus savaşında] 90 milyonluk bir milletle boğuştu ve şimdi, işlerin tümüyle düzene kavuşmadığı bir zamanda, yüce hükümdarımız sizleri buraya halkın isteklerini ve şikayetlerini dinlemeye gönderdi. Bu yüzden, sözle tarif edilemeyecek şekilde müteşekkiz. Bizler sabırsızlıkla ülkemizin refahının Avrupa'nın en ileri memleketi düzeyine erişmesini bekliyoruz ve Allah'a bunun bir an önce olması için dua ediyoruz.

Tabii, Avrupa'nın 300 yıl zarfında kademe kademe gerçekleştirdiği ilerlemenin aynısını bizim hemen gerçekleştirmemiz imkansızdır, fakat bugünden itibaren, Allah'ın

¹ Metnin Osmanlıca aslı elde olmadığından, İngiliz arşivlerindeki belge temel alınarak günümüz Türkçesine çevrilmiştir: Public Records Office-Foreign Office, 424/87, s.131-133 (168 numaralı ek). Çeviri: Hakan KAYNAR

izniyle, ağır ağır gelişmeyi umuyoruz. Bu amaca ulaşmak için, sizlerin talimatlarınıza uygun olarak hareket edeceğiz.

Soğanlı dağları Ruslara bırakıldığı için, memleketimiz tehlike içindedir; üstelik elimizde inşaat yapmak için ve zirai taahhütler için malzeme de yoktur. Eğer bunlara bir çare bulunmazsa, gelişmede Londra'yı yakalamayı umamayız. Bu işlerin en kısa zamanda halli gereklidir.

Kamu Hizmetleri

İlk olarak, devletin vilayete yardımıyla, Erzurum civarındaki dağların ağaçlandırılması lazımdır ve gelecek kuşakların yararını gözeterek, öğretmenleri Avrupa'dan getirtilecek bir Ziraat Okulu kurulmalıdır.

Ancak, bahsettiğimiz ormanlardan kereste elde edilmesi çok zaman alacağından ve halihazırdaki küçük ormanlardan gelen odun miktarı da sınırlı olduğundan, devlet Nariman (?) ve Deve Boynu'ndaki (?) kömür madenlerini açmayı gündeme almalıdır.

Madenler adığeçen ormanlar büyüyene kadar (diyelim kırk-elli yıl) yakacak sağlayacak olmasına rağmen, Erzurum inşaat işlerinde kullanılan kereste için tümüyle Soğanlı'ya bağımlı olacaktır. Durum böyle olunca, Türkiye'de reformların başlamasını hevesle bekleyen Avrupalı milletler, bu konuyu anlayışla karşılamalıdır.

Memleketin kalkınması için elzem olan şeylerden biri gelişmiş taşımacılık imkanlarının olmasıdır. Bu da ilk fırsatta ele alınmalıdır. En basit ve zahmetsiz olan, Trabzon'dan sınıra kadar Avrupa'daki benzerleri misal geniş bir yol yapmaktır ya da daha güzeli, yan hatları kazalara bağlanan, Erzurum şehrinden geçecek tek hatlı bir tren yolu inşa etmektir. Bu amaçla, bütçedeki kamu hizmetleri kalemi yükseltilmelidir ve yolları, köprüleri ve benzerlerini işletmek için, bu vilayette maaşlı bir komisyon tayin edilmelidir. Bu komisyon doğal olarak yapılması gerekenler hakkında özel bir çalışma yapacaktır.

İhracatımız şu anda Avrupa'ninkiler gibi değildir: pamuk (Kürtlerin sahip olduğu koyunlardan elde edilir), moher, sakız ve bu minval şeylerden oluşur, ama gelişmiş nakliye imkanlarıyla, bu ihracat büyük ölçüde artacaktır. İhracatımızın artırılması önemlidir ve devlet dikkatini ve yardımını bu amaca yöneltmelidir.

Eğitim

Kamu hizmetlerinde nelerin gerekli olduğunu belirttikten sonra, ticaretin gelişimi için eğitimin şart olduğunu söylememize herhalde gerek yoktur. Zamanımızda eğitimin de kamu hizmetleri kadar süratle ele alınması önem kazanmıştır. Biliyoruz ki, Sultanımız halkının eğitilmiş olması konusunda hassastır ve bu amaçla büyük meblağlar harcamıştır, ancak gene biliyoruz ki, böylesi zor zamanlarda, bizim çok hassas olduğumuz eğitim

konusuyla uğraşacak hali yoktur. Bunu akılda tutmalıyız, ama aynı zamanda maksadın hasıl olması için de kendimiz çaba sarf etmeliyiz.

Halk da devlet gibi fakir düştüğünden, eğitime para verecek durumu yoktur, ancak bu amaca yönelik para, şu an vaktiyle kuruldukları amaçların yerine birkaç kişinin yararına çalışan vakıfların gelirlerinden temin edilebilir. Vilayete, görevi okulların kurulmasını ve bunların genel idaresini sağlamak olan bir Eğitim Komisyonu tayin edilmelidir. Eğer anılan vakıflardan gelen gelir yetersiz kalırsa, Sultan başka vakıfların gelirlerinin bir kısmını eğitime aktarmaya yönelmelidir.

Vergiler

Adil olduklarını düşündüğümüzden, gelir vergisi, ağnam vergisi, öşür, gümrük vergisi, emlak vergisi veya başka vergiler hakkında bir şikayetimiz yoktur. Ancak, devlet eliyle toplanmaları hem devletin hem de halkın zararına yol açtığından, öşürün eskiden olduğu gibi mültezime verilmesini öneriyoruz. Gelir ve emlak vergisi de şimdiye kadar olduğu gibi zaptiyelerce toplanmamalı, bunların tahsili için daha verimli bazı yollar bulunmalıdır.

Polis

Erzurum vilayeti 55,000,000 dönüm alana yayılmıştır, bu hesapça her sakinine 110 dönüm düşer. Buradan, büyük bir polis gücünün gerekliliği aşkar olur, fakat bu güç ne kadar büyük olursa olsun, böyle geniş bir arazide kanunsuz kimseleri kontrol altında tutmak zordur. Önerilen jandarmanın yanısıra, düzeni ve emniyeti sağlamak, kötü niyetli kimselerin bölge sakinlerine zarar vermesine engel olmak için, vilayetin çeşitli yerlerine askerler yerleştirilmelidir.

Askeriye

Memleketin koruyucuları olan askeri birliklerin organizasyonu zamanın gereklerine uygun olmalıdır. Muhtelif defalar şahit olduğumuz gibi, memleket çocukları silah altına alındıklarında yetersiz kalmakta, bu da (askeri) felakete yol açmaktadır. Tek bir cemaatten seçilen askerler çok etkili değildirlere ve bütün cemaatlerden seçilip birbirleriyle kaynaştıklarında sahip olacakları derecede vatanperverlik duygusundan da yoksundurlar.

Adalet

Memleketin sivil yönetiminin düzenlenmesi bayağı bir çabaya mal olmuştur. Bu yüzden, bir görevli namuslu ve işbilir olduğunu kanıtladığında, görevinden alınmaması gerektiğini düşünüyoruz. Sultanımız tarafından halkına verilen meşruti kanunlar

hükmünce yozlaşmış, ahlaksız görevlilerin rütbesinin tenzili ve cezalandırılması ve düzgün, dürüst görevlilerin ise ödüllendirilmesi ve terfi karara bağlanmıştır.

Bu emrin gereğini yerine getirmek en mühim reformlardan biridir. Yüzyıllardır varolan şartları değiştirmek ve tam manasıyla medeniyeti getirmek için, halkın fikir alış-verişinde bulunması zorunludur. Bu amaçla, son harbin patlak vermesinden önce, vilayetin tüm sancaklarından gelen temsilcilerden oluşan bir Vilayet Heyeti Erzurum'da yörenin sorunlarını tartışmak üzere toplanmıştı.

Bu heyetin yeniden toplanmasının düşünüldüğünü sanıyoruz ve bu çok hayırlı işlere sebep olacağından, halkı da minnettar kılacağından bunun süratle yapılmasını rica ediyoruz.

Sonuç

Naçizane kanaatimizce, yukarıda söylenenler memleketimizin şu anki isteklerine ve özlemini çektiğimiz medeniyete uygundur ve tekliflerimizin Sultanımızın onayını alacağına inanıyoruz. Şayet ileride aklımıza memleketin yararına olacak başka fikirler gelirse, onları da yüksek makamlarına iletceğiz.

Erzurumlu 28 Müslüman tarafından imzalanmıştır.

9 Temmuz 1295 (21 Temmuz 1879)

Özet:

Osmanlı modernleşme tarihi şimdiye kadar hep aydınların ve bürokrasinin dilinden yazılmış, yeni bürokrasi ve aydın tipiyle birlikte oluşan yeni orta sınıfın dünya görüşü ve modernleşmeye bakışı genellikle göz ardı edilmiştir. Örneğini verdiğimiz, 1879'da 28 Erzurumlu Müslüman tarafından uygulanması istenen reformlara ilişkin kaleme alınmış arşiv belgesi, tarihimize bu açıdan bakılmasının önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı modernleşmesi, yeni sınıflar, aydınlar, halk, tarihyazımı.

Abstract:

History of Ottoman modernization has generally been written from the perspectives of the intelligentsia and bureaucracy, largely neglecting the view of the newly emerging middle class. An archival document, dated 1879 and penned by some thirty Muslim inhabitants of Erzurum, presents an interesting insights into the expectations of local people from the reforms to be implemented, revealing the importance of such a perspective from below in writing history.

Keywords: Ottoman modernization, new classes, intelligentsia, people, historiography.